

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.61

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.01>*Алдаш А.¹*

¹*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан*

**ҚАЗАҚ ТІЛІ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА:
ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҒЫРТУ ЖӘНЕ РЕФОРМАЛАУ**

Аңдатпа

Қазақ жазуының тарихы тнбегейлі жаңа кезеңге ауысты: жаңа ғасыр басталған кезден бері латын графикасы негізіндегі қазақ тілін жаңғыртуға бағытталған саяси, заңнамалық және лингвистикалық бағыттағы іс-шаралар жнзеге асырылуда. 2000 жылдан бастап қазақ әліпбиін, тпұтастай алғанда, қазақ тілін жаңғыртудың нормативті-кпұқықтық және саяси бағыттары тіл саясаты мен тіл стратегиясына арналған кпұжаттар мен бағдарламаларда кәрініс тапты. Олардың негізгілері – елдегі тілдердің дамуы мен қолданылуын арналған мемлекеттік бағдарламалар; оларда тіл саясатын тнсіндіруге бағытталған жаңа терминдер мен терминдік тіркестер қолданылған. —Қазақ пұлттық жазуы|| деген пұғым да қолданысқа тнсті. Әлеуметтік-саяси мәні бар жаңа терминдер мен терминдік тіркестерді эксплицитті тнрде тнсіндіру маңызды болып саналады; бпұл тарихи рухани қажеттіліктерге, сондай-ақ Қазақстанның стратегиялық мақсаттарына социумның саналы кәзқарасын қалыптастыруға ықпал жасауы жағынан да әзекті.

Тнйін сәздер: бағдарлама, жаңғырту, реформалау, коммуникативтік кеңістік, ортологиялық қалыптандыру, латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі

Aldash A.¹

¹*Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty,
Kazakhstan*

**KAZAKH LANGUAGE IN MODERN CONDITIONS:
MODERNIZATION AND REFORM OF THE LANGUAGE**

Abstract

The history of Kazakh writing is experiencing a new turning point: since the beginning of the new century, political, legislative and linguistic work has been carried out aimed at modernizing the Kazakh language based on Latin graphics. Beginning of the 2000 year the legal and political prerequisites for the modernization of the Kazakh alphabet and in general kazakhlanguage have been reflected in documents and programs on language policy and language strategy. The main ones are State programs for the development and functioning of languages in the country, in which new, requiring disclosure and interpretation of terms and terminology are used to implement and clarify the language policy. A new concept has appeared: —National Kazakh writing||. There is a need for an explicit explanation of the socio-political meanings of new terms and terminology; their importance is also relevant in the formation of a conscious social attitude of society towards historical spiritual needs, as well as the strategic plans of Kazakhstan.

Keywords: program, modernization, reform, communication space, orthological codification, Kazakh alphabet based on Latin graphics

¹Алдаш А.

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

ҚАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ: МОДЕРНИЗАЦИЯ И РЕФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКА

Аннотация

История казахской письменности претерпевает новый переломный период: с начала нового века ведутся политического, законодательного и лингвистического характера работы, направленные на модернизацию казахского языка на основе латинской графики. Нормативно-правовые и политические предпосылки помодернизации казахского алфавита и в целом, казахского языка, начиная с 2000 года нашли отражение в документах и программах по языковой политике и языковой стратегии. Основными из них являются Государственные программы по развитию и функционированию языков в стране, в которых для реализации и разъяснения языковой политики употребляются новые, требующие раскрытия и толкования термины и терминосочетания. Появилось новое понятие — казахская национальная письменность. Возникает необходимость эксплицитного разъяснения, имеющих социально-политические значения новых терминов и терминосочетаний; их важность также актуальна в формировании сознательного общественного отношения социума к исторической духовной потребности, а также стратегическим планам Казахстана.

Ключевые слова: программа, модернизация, реформирование, коммуникативное пространство, ортологическая кодификация, казахский алфавит на основе латинской графики

Кіріспе. Тәуелсіздің алған кезеңнен бері Қазақстанда тілдерді қолдану мен дамытуға арналған аса маңызды нш бағдарлама бекітілді [1; 2; 3]. Нйлесімді тіл саясатын кезең-кезеңімен жнзеге асыруға бағытталған осы нш қыжаттан мемлекеттік тілге (қазақ тіліне) қатысты бірінен бірі тереңдейтінсетін, сабақтастықпен ұштастырылған, әрі ең бастысы – қазақ тілінің 2001 жылдан бері қарай қандай деңгейде дамып, қандай дәрежеде қолданысқа тиісіпкеле жатқандығын саяси, ғылыми, әдіснамалық тұрғыдан таныта алатын нақты мәліметтер табуға болады.

Алғашқы Бағдарламаның (2001-2010 жж.) ілгері шығарылған саяси мазмұнындағы міндеттерінің негізгілері болып қазақ тілін мемлекеттік басқару тілі ретінде, мемлекеттік органдар жүйесінде іскерлік қарым-қатынастың тілі ретінде қолданылуын қамтамасыз ету; мемлекеттік қызметкерлердің қызметтік міндеттерін орындауға қажетті деңгейде меңгеруі үшін шаралар қолдану тәрізді бағыттар анықталған болатын [1, 566]. Бұл проблеманың іске асырылуы Екінші бағдарламада (2011 - 2020 жж.) — мемлекеттік тілдің кеңінен қолданылуын қамтамасыз ету міндетімен ықшам түрде нақты аталады [2], ал Ншінші бағдарламада (2020– 2025 жж.) — кәзделген барлық іс-шаралар жалпы мемлекеттік және ұлттық бірегейліктің аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілді дамытудың басымдығына негізделген және азаматтардың рухани-мәдени, тілдік қажеттіліктерін толыққанды қанағаттандыруға бағытталған [3]. Заңнамалық қыжаттардың мазмұнындағы ең маңызды мәселелер, байқалып отырғанындай, бірте-бірте кнрделеніп, әрқайсысы әр кезеңде әзекті сипат ала тиіскен. Бұл ретте қазақ тіліне қатысты саяси, әлеуметтік, функционалды іс-шаралардың қалайша және қандай жолдармен іске асырылғанына таратып айтпасақ та болады, әйткені бұл мәселе әр Бағдарламаның ағымдағы ахуалға талдау жасаған тармақтарында анық көрсетілген.

Заңнамалық қыжаттардағы мемлекеттік тілді қолдану мен дамыту жөніндегі ғылыми қамтамасыз ету бағыты — ғылыми-лингвистикалық зерттеулер мен олардың нәтижелерін іске асыруды жеделдету

және қазіргі қазақ әдеби тілінің тілге ортақ әдеби нормаларын жнйеге келтіру проблемаларымен басталып, қазақ тілінің әлеуетін әсіресе терминжасам ісінде кеңінен пайдалану міндеттерімен жалғасады (бірінші Бағдарлама); одан әрі қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру мен жнйелеу; тіл мәдениетін жетілдіру мәселелеріне айрықша мән беріледі (екінші Бағдарлама). Ал соңғы, 2020-2025 жылдар аралығына жоспарланған міндеттер әр кнрделі, әрі ауқымды: әсіресе мемлекеттік тілді (қазақ тілін) ұлттық бірегейлікті сақтауға негіз болатын фактор ретінде анық көрсеткен, қазақ тілін дамытуға басымдық берілген соңғы құжаттағы қазіргі қазақ тілінің ахуалына және оның қолданысы мен дамытылуына ықпал жасайтын тнрткі жайттардың анықталуы назар аудартады.

Әдістеме. Қазіргі қазақ тілінің және қазақ тіл білімінің дамуына ықпал жасайтын тнрткі жайттарды анықтау және проблемаларды жнйелеу мақсатында мазмұны мен формасы жағынан өзара сабақтастықтағы негізгі дереккөздердің (тіл саясаты мен тіл стратегиясына қатысты заңнамалық құжаттар) мәтіндеріндегі ақпаратты пайымдау, байқау, жинақтау, гипотеза, эксплицитті мағынаны тнсіндіру (дефиниендум және дефиниенс), интерпретация, интуитивті бағалау және лингвистикалық талдау жасау әдістерін қолдану арқылы зерттеу жүргізілді.

Талқылау және нәтижелер. Қазақстандағы тіл саясатының кезең-кезеңімен оңтайлы жоспарлануы нәтижесіндесеяси, ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан жнзеге асырылуын нақтылайтын тың аталымдарды актуалдандырды: *кеңістік, тілдің әлеуеті, ұлттық болмыс, контент, жаңғырту, реформалау, ортологиялық қалыптандыру* тәрізді жаңа ұғымдар қолданысқа тнсті. Демек, қазақ тілінің қазіргі жағдайында алдымен саяси-әлеуметтік, ғылыми, әдіснамалық мәнге ие терминдердің ұғымдық аппаратын анықтау маңызды болып саналады. Актуалданған терминдер жаңа мағынада, алайда олардың мағыналары интуитивті түрде тнсінікті болғанымен, ең мәнді белгілерін нақты білу қажет болады. Өйткені қандай да болмасын іс-шараның нәтижелі атқарылуын үшін іс-шараның кездеген негізгі мақсатын айқындайтын ұғымдарды жіті тнсініп алу ғылыми тұрғыдан талдағанда, практикалық тұрғыдан іске асырғанда маңызды рөл атқарады.

Әдетте, қандайда бір терминнің мағынасын ашу дефиниция арқылы жүргізілетіні белгілі, яғни ең маңызды белгілері – номиналды мағынасы көрсетіледі. Қысқаша түрде шолу жасауға болады, мәселен, ғалымдар терминнің дефинициясына маңызды және айрықшаланатын белгілерді анықтайтын логикалық операция жүргізілетінін айтып, — *анықтап алатын түсінік (дефиниендум) және — анықтап беретін түсінік (дефиниенс)* дегендерді ажыратады [4]. Бұл мәселелер терминжасамның негізгі әдіснамалық нысаналары болып табылады және тереңірек зерттеуді қажет етеді. Сондықтан қазақ тілінің қазіргі ахуалына қатысты тың аталымдарды (*жұмыста аталым сөзі термин сөзіне синонимдес қолданылады. – А.А.*) тнсіндіру, салыстыру, терминнің мағынасын дәл анықтап беретін эксплицитті мағынаны ашу жолдарын пайдалануға ұмтылыс жасаймыз.

Кеңістік. Тілдерді қолдану мен дамытуға арналған бағдарламаның алғашқысында *кеңістік* сөзі қолданылған. Википедия анықтамаларының көрсетуіне қарағанда, *кеңістік* – математика және география салаларының термині [5]. Сөз болып отырған термин әлеуметтану, психология, философия, мәдениеттану, лингвопрагматика, коммуникативті лингвистика салаларының негізгі тнсініктерінің біріне айналды. Қазіргі кезеңде саяси-әлеуметтік мазмұнға ие болған *кеңістік* сөзінің мағынасын алдымен мәнмәтін (контекст) арқылы ашуға болады: *әлеуметтік-лингвистикалық кеңістік; әлеуметтік-функционалды кеңістік; функционалды кеңістік* деген тіркестер қолданылып, — қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін іске асыру үшін... елде әлеуметтік-лингвистикалық кеңістік құру түрінде айқын көрсетіледі. Ғалымдардың көрсетуінше, *кеңістік* термині әлеуметтік шындықты (реалдылықты) айқындайтын сипатқа ауысып, әлеуметтану саласының ұғымына көшкен [6]. Терминдік аталымның мағынасы басқа сөздермен тіркесуі арқылы тіл ғылымы саласында да актуалды: *коммуникативтік кеңістік* терминдік тіркесі тілдің қолданылатын аумағы, әрісімен тілді қолдануға қатысатын индивидтердің арақатысын көрсетеді. Әлеуметтану, психология, философия, мәдениеттану, лингвопрагматика, коммуникативті лингвистика салаларындағы біршама көзқарастарды зерделей келе,

коммуникативтік кеңістік vs. елеуметтік-мәдени кеңістік – белгілі бір даму кезеңіндегі қоғамның мәдени-тілдік сипаттары мен ерекшеліктері ескеріле отырып, сәйлеуші (жазарман) мен тыңдаушы (оқырман) арасындағы қарым-қатынаста пайда болатын кеңістік деген қарапайым қорытынды жасауға болады. Нақтырақ айтқанда, коммуникативтік кеңістікте vs. елеуметтік-мәдени кеңістікте қоғам мүшелерінің мәдени және білім, саналылық және таным деңгейлері, реалды шындыққа кәзқарасы бейнеленеді. Осы факторларды жазба нұсқалар, мәтіндер арқылы тануға болады, әйткені мәтін – коммуникативтік қарым-қатынас кезіндегі социум әкілінің элеуметтік-мәдени деңгейі мен білім әрісінің, мәтінді құрастыру кезіндегі интенциясының және осылардың вербалдануының негізгі кәрінісі. Қазіргі жағдайда, латыннегізді әліпбиге кәшу және жаңа әліпби арқылы жаңа ортологиялық құралдар әзірлеу және жетілдіру жұмыстары басталған кезеңде, —коммуникация алаңдарында қазақ тілінің латын графикалы кеңістігін қалыптастыру, құйымдастыру, реттеу және дамыту жәніндегі шараларды іске асыру анықталған, бұл –ншінші Бағдарламаның ең маңызды міндеттерінің бірі.

Тілдің елеуетітермині тіл саясаты мен тіл стратегиясы қолға алынған алғашқы кезеңнен бастап маңызды сипатқа ие болды. Қазақ тілінің әміршендігін сақтау және құластыруда, тілдің ресурстарын сарқа пайдалану, терминжасамда, қазақыландырылған терминдер қалыптастыруда тілдің елеуетіқұғымы барынша актуалданды.

Тілдің элеуеті, сайып келгенде, тілдің лингвистикалық қуаты (ағыл. – *linguistic competence*судегенмен тікелей құштасады. Қоғам мүшесітілдің элеуетін толық пайдаланған жағдайдалингвистикалық құрғыдан қанағаттанады, Қазақ тілінің элеуеті мен лингвистикалық қуатының деңгейі ебден мойындалған, алайда мемлекеттік тілге құранысты арттыру мүддесіндегі жұмыстар жңйеленгенімен, коммуникативті кеңістіктегі қазақ тілінің орны мен таралуына қатысты бірқатар проблемалар бар, олар Бағдарламаларда талданған. Баяндалғандарға қатысты басты проблемалар төмендегі кестеде топтастырылған (Кесте 1).

– мемлекеттік тілді қолданудың мәртебесін арттыру керек; – қоғамдық санада мемлекеттік тілде сәйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыру маңызды.	бірақ:	– елдің элеуметтік-коммуникативтік кеңістігіне мемлекеттік тіл жеткіліксіз енгізілген.
– мемлекеттік тілді рухани-мәдени құндылық ретінде дәріптеу керек; – тілдік ортаны қалыптастыру маңызды.	бірақ:	– тілді қолдану мәдениетінің төмен деңгейі байқалып отыр; – тіл саласындағы кейбір келеңсіз дақпырттардың, қисынсыз пікірлердің орын алуы да –негізгі қиындықтардың бірі; – мемлекеттік тілдегі әзекті контент кәлемі жеткіліксіз; – жазбаша коммуникацияға қатысушылардың әркелкі бәлінуі; контент жасаушылардың аздығы.
– лингвистикалық кеңістіктің одан әрі дамуы үшін терминология, антропонимика және ономастикадағы мәселелермен қатар сәйлеу мәдениеті мен жазу жңйесін жетілдіру керек.	бірақ:	– халықтың функционалдық сауаттылығының деңгейі, оның ішінде тілдік құзыреттілігінің деңгейі төмен.

Кесте 1. Қазақ тілін қолдану мен дамытудың оңтайлы бағыттары және проблемалар

Ұлттық болмыс. Мемлекеттік тілді ғылыми тұрғыдан қамтамасыз етуіс-шараларының мазмұндалуында 2017 жылдан бері қарай *ұлттық болмыс* термині барынша актуалданды. Бір-бірімен сабақтастықтағы *ұлттық код* және *ұлттық болмыс* тұғымдары Елбасы Н.Назарбаевтың —Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар! еңбегінде алғаш рет қолданылды да, ұлт – тіл – тарих – мәдениет тұтастығына ие жаңа мазмұнға ие болды. Бірнеше ақпаратты атап өтуге болады: біріншіден, қазақ тілінің әртүрлі типтегі сөздіктерінде *ұлттық болмыс* термині тіркелмеген. Сөздіктер материалдарында кәркем әдебиеттен, анықтамалықтар мен кәсемсәзден алынған *объективті болмыс / реалистік болмыс / қоғамдық болмыс* тіркестері ғана кездеседі [7]. Осы тұрғыдан қарағанда, *ұлттық болмыс*— жаңа қолданыс, неологизм. Екіншіден, қоғам дамуының қазіргі сипаты енгізген ұлттық болмыс терминінің әсіресе тілге қатысты мәні неде деген сұрақ пайда болады.

Тегінде, *ұлттық болмыс* тілге қатысы жағынан қазақ ұлты әкілінің ойсанасында ұлттық құндылықтардың сақталуы деп интуитивті түрде пайымдауға болады. Ал ұлттық құндылықтардың ауқымы да кең, логикалық мағынасы да терең. Ұлттың негізгі белгісі боп саналатын ұлттық құндылықтардың бірі — қазақ тілінің қазіргі жағдайында тілдік ортаны қалыптастыруға, қазақ тілінің әз деңгейінде қолданысқа түсуіне әсер етіп келе жатқан бірқатар проблемалы тұстар бар, олардың негізгілері үшінші Бағдарламада нақты баяндалған. Мәселен, соңғы бағдарламада көрсетілгеніндей, тіл динамикасындағы жаңалықтарға қатысты қисынсыз пікірлердің орын алуы байқалады. Айталық, қазіргі актуалды жағдайларға сәйкес — *бетперде!* терминіне қатысты бір ғана фактіні сөзбе-сөз, типтүсқа қалпында келтірелік. —Надо ли пытаться вытеснить и заменять из словоупотребления казахов привычное и на самом деле интернациональное, латинской основы, слово —маскал (латин. —*mascul*, англ. —*mask*)?.. слово —маскал произносится легко всяким носителем казахского языка, даже ребенком, и оно давно негласно принято обществом, проверено практикой. А кто будет использовать в своей речи это искусственное и пугающее —бет перде!? Конечно, оно не приживется ввиду многих его недостатков! [8].

Жаңғыру / жаңғырту. Соңғы кезде саяси-әлеуметтік мазмұнға ие болған терминдердің бірі, шеттілдік —модернизация! терминінің баламасы ретінде тұсынылып, қабылданды. *Жаңғыру / жаңғырту* сөзінің негізгі денотат мағынасы —белгілі бір дүниені, халықтық мұраны жаңарту, қайта әндеу [9, 57-59бб]. Модернизация және *жаңғыру / жаңғырту* терминдік тұғымдары жағынан бірбіріне сәйкес түседі: саясат, экономика және мәдениет салаларындағы бұрынғы нысананы қайта әндеу, сапасын жақсарту, жетілдіру деген түсінікті білдіреді. —Рухани! сөзімен тіркесе пайда болған *жаңғыру / жаңғырту* қоғам мүшелерінің ойсанасында кәмескілене бастаған ұлттық құндылықтардың қаншалықты құнды екенін орнықтыру мақсатында актуалданған. Бұл бағыттағы жұмыстар нақты және абстрактілі құндылықтарды жаңғырту мақсатында қарқынды жнзеге асырылып келеді. Ал нақты (мәселен, ескерткіштерді жаңғырту және насихаттау) және абстрактілі (Тұлы даланың жеті қыры туралы білімді дамыту) құндылықтардың кеңінен насихатталуы индивидтің, әрі қарай тұтас социумның менталды ойсанасында жаңа, жаңғырған түсініктерді бірте-бірте орнықтырып, қоғамдық сапалы өзгерістерді саналы түсінуге қалыптастыруға жол ашады. Бұл шараны жнзеге асыруда, сөз жоқ, тілге деген кәзқарасты қалыптастырудың мәні зор. Латынграфикалы әліпбиге кәшу арқылы қазақ тілін жаңғырту жұмыстары қолға алынды; ең алдымен әліпби жнйесі мен емле қағидалары арқылы қазақ тілінің табиғи қалпын қайта қалпына келтіру бағытындағы теориялық және практикалық зерттеулер қарқынды жнзеге асырылып келеді.

Контент. Ақпараттық технология саласының негізгі аталымы болып табылатын *контент* термині тіл саясаті мен тіл стратегиясына қатысты әлеуметтік лингвистикалық сараптау үшін сәйлеу, жазу арқылы жеткізілетін ақпараттың кәлемі, мәні, ақпараттың кәлеміне жинақталған мазмұн мағынасында қолданылады. Үшінші Бағдарламада кездесетін — мемлекеттік тілдегі әзекті *контент* кәлемінің жеткіліксіздігі; жазбаша коммуникацияға қатысушылардың әркелкі бәлінуі; *контент* жасаушылардың аздығы! типтес сөз орамдары жоғарыда берілген анықтаманы дәл түсіндіреді.

Реформа. Қазақ тілінің қазіргі ахуалына байланысты қолданылған терминдердің бірі *реформа жасау / реформалау*. Ел Президенті Қ.Тоқаев — егер тілімізді жаңғыртқыларыңыз келсе, бізге қазақ тілін реформалау қажет деген тұжырым жасады. Осыған байланысты көпшілік назарына іліккен терминнің мазмұнына нәзілуге тура келеді, әйткені дәл осы арада қазақ тілін қалай реформалауға болады және оның жолдары мен әдістері қандай деген сұрақ пайда болады.

Реформа (лат. — *reformare* — қайтадан өзгерту) — тұғымдық аппараты жағынан саясатқа, экономикаға, мәдениетке қатысты қолданылатын кнрделі терминдердің бірі. Анықтамаларға қарағанда *реформа жасау / реформалау*: а) белгілі бір әлеуметтік объектілердің, яки ндерістердің формасын емес, мазмұнын өзгерту; ә) мазмұнын емес, формасын өзгерту (мысалы, бірнеше мекемелерді біріктіру); б) қоғамдық қарым-қатынастардың негіздеріне қозғау салмай, форманы да, мазмұнды да өзгерту деген тнсініктемелермен анықталады [10, 86].

Қазақ тілін реформалау дегенді нақты анықтап алу қажет болады. Әрине, бұл, біздің пайымдауымызша, энциклопедиялық анықтамалардағы тілдің негіздеріне қозғау салмай, формасы мен мазмұнын өзгерту деген тнсінікпен нндеседі. Тілге реформа жасау мақсатындағы ең әзекті проблема — әліпбиді латын графикалы негізге ауыстыру. Бұл мәселенің саяси, ұлттық терең мәні бар екендігі баршаның санасында позитивті түрде орныққаны мәлім. Жаңа әліпбиге көшу форманы ауыстыру дегенді білдіреді. Тұзақ жылдар бойы қолданыста болып келген кирилшеге негізделген әліпби (кирилше-қазақша әліпби делініп те жнр) арқылы қалыптасқан жазумен ауызша тілде қазақ тілінің табиғи мазмұнын (реформа терминінің анықтамасында көрсетілген — форма, мазмұн, негізгі терминдері пайдаланылды. — А.А.) елеулі өзгертті: әсіресе орфоэпиялық заңдылықтардан зор ауытқулар орын алды. Осы себепті жаңа әліпби құрамындағы өзгетілдік е, ц, х, э, ю, я, ь, ытаңбалары мен белгілері латын негізді әліпби құрамына енгізілмейді және бұл — кнллі қоғам мншелері зор позитивті тнсінікпен қабылдаған өзгеріс. Жаңа әліпби құрамының өзгертілуі қазақ сөзінің айтылуы мен жазылуында тәл тілдің табиғи заңдылықтарының қайта оралуына жол ашады, сөйтіп, тілдің мазмұны өзгере бастайды. Тілді реформалаудың бір ғана тұсын атап өте отырып, реформа дегеніміздің әзі: а) қоғам дамуында кездесіп отыратын әлеуметтік өзгерістердің қажетті элементі; ә) дамудың бір эволюциялық кезені; б) қоғамның жаңа талаптарға бейімделу қабілетін іске асыратын әдіс; в) қазірге дейінгі қоғам дамуы мен жаңа талаптар, жаңа мнделер (тілді жаңғырту) арасындағы айырмашылықтарды реттеудің, жнйелеудің бір жолы; г) жаңғыртудың, жаңалықтар енгізудің бір әдісі. Демек, тілді реформалауда біржақты концепцияның басым болуы міндетті емес, керісінше, мәселенің ғылыми негіздерін және қазақ тілінің қазіргі коммуникативтік кеңістіктегі жай-кнйін саралау аса маңызды.

Тіл саясаты мен тіл стратегиясын сындарлы жнзеге асыру кәзделген соңғы, ншінші Бағдарламадағы жаңа (алдыңғы құжаттарда көрсетілмеген) бағыттардың бірі — *ортологиялық қалыптандыру* (кей тұстарда ортологиялық кодтау деп қолданылған).

Ортологиялық қалыптандыру, шын мәнінде, тілді жаңғырту мен тілді реформалаудың әзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Әйткені латын негізді әліпбиге көшу арқылы тілді жаңғырту мен реформалау тілдің жалпы табиғатына және құрылымына өзгерістер әкелетіні сәзсіз. Ал ол өзгерістер қандай болмақ?

Ортология термині тілдік бірліктердің тарихи қалыптасқан, нормаланған қағидаларын сөйлеуде дұрыс қолдана білу, норма нормаландыру және нормалану деген тұғымдарды қамтиды. Жалпы, қазақ тіл білімінде ортология саласын дамытуға айрықша әзектілік туындап отыр. Әзектіліктің ең маңызды тұсы қазақ тіл мәдениетіне тікелей байланысты. Міне, осы себепті соңғы Бағдарламада тіл мәдениетін арттыру жайы бірнеше мәрте аталған және оның контент пен инфрақұрылымға қатысты іске асыру жолдары нақтыланған. Тіл мәдениетін арттыру жайы ғылыми негіздерді талдап және тілдік фактілерді негіздей отырып, кеңінен қарастыруды қажет етеді. Осы себепті біз тек ортологиялық қалыптандыру (ортологиялық кодтау) тұғымына қатысты пікір тұсынамыз.

Ортологиялық қалыптандыру тілді жаңғырту мен тілді реформалау нәтижесінде пайда болған өзгерістерді ортологиялық құралдарда — емле ережелерінде, емле сәздіктері мен емле

анықтамалықтарында көрсету дегенді білдіреді. Ал ол өзгерістер әте ауқымды: а) графема өзгереді, бұлқазақ сөзінің (—қазақ сөзі тіркесі тәл қазақ сөздері мен шеттілдік сөздерді тұтастай қамтитын ықшам атау ретінде шартты түрде алынған. – А.А.) орфографиялануына тәбегейлі, сөздің айтылуы мен жазылуына қатысты, көзшаламға айтарлықтайға әсері бар жаңалықтар әкеледі, мысалы, *laiyq, sh l,abyroi, yrusty, biry ai, akvarel, vestib l, lternativ, kom nikasia*; ә) тілдің табиғи заңдылықтарын қайырадан қалпына келтіруге басымдық беріліп отыр; яғни тілді зерттеудің құрылымдық моделінің, сондай-ақ басқа тілдің ықпалының нәтижесінде қалыптасып келген заңдылықтардан арылып, тілдің өз табиғатын қалпына келтіру бағыты бар. Бұл ретте ортологиялық талдау маңызды орын алады; яғни біртектес құрылымдағы тілдік бірліктерді жинақтап, модель түзу арқылы бірыңғай орфограмманы қалыптастыру (айталық, бәлек және бірге, сондай-ақ дефис арқылы жазылатын сөздердің моделін түзу біртектес орфограммалардың нормалануына жол ашады); тілдік бірліктердің коммуникативтік кеңістіктегі қолданысына және қолданыс жиілігіне талдау жасап, норма түрінде орнықтыру қажет болады. Ортологиялық қалыптандыру кезеңінде: а) жазуда орфографиялық варианттар (әртүрлі орфограммалар немесе орфографиялық ауытқулар); ә) социумның жоғары сауаттылығына кедергі келтіретін басқа да жағдайлар; б) контенттің қарсылығы сияқты бірқатар факторлар пайда болуы мүмкін. Осы себепті жаңғыртылған, жаңартылған қазақ тілінің барлық лингвистикалық қуатын жүйелейтін ортологиялық жұмыстар мен ортологиялық құралдар жасау маңызды іс-шаралардың қатарынан саналады.

Қорытынды. Жаңа ғасыр басында социумның назарын аударған, гуманитарлық ғылымдардың және оның ішінде қазақ тіл ғылымының дамуы мен негізгі ғылыми-практикалық бағыттарына жаңа талаптар міндеттеген маңызды тәсілдің негізгісі рухани жаңғыру атты аса күрделі ұғымға байланысты болды. Қоғамды рухани жаңғырту қоғам мүшесінің ойсанасын сілкіндіру, менталды санасында бар, алайда көмескілене бастаған құлттық құндылықтарды қайтадан таныту, таныту арқылы Қазақ елінің жаһандану заманындағы орнын анықтап, бекіту жайының басты ұстанымына айналды. Рухани жаңғыртудың бір әзегі – мемлекетті мәртебе дәрежесіндегі қазақ тілі болып отыр. Әсіресе тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада бұл мәселеге айрықша мән берілді; елдегі құлтты ұйыстырушы басты фактор болғандықтан, қазақ тілінің дамуы мен ғылыми-практикалық мәселелерін зерттеудің актуалды екендігіне назар аударылған. Жоғарыда баяндалған құлттық болмыс пен құлттық құндылық, жаңғырту / жаңғыру мен реформалау дегендерде өзара бір-бірімен тығыз байланыста. Осындай өзара ұштасатын саяси мәнге ие бағыттарды жүзеге асыруға нәсіл қосу үшін: а) қазақ тілінің қолданылатын аясын кеңейту, контент көлемі ұлғайту; ә) тілді нәсілету мен меңгерудің әдіснамалық және әдістемелік жолдарын одан әрі жетілдіру бағыттары бойынша соңғы ширек ғасырда тиімді, нәтижелі жұмыстар атқарылуда. Ендігі тың міндеттер қазақ тілінің құрылымы мен мазмұнын жаңғырту, қазақ тілінің грамматикалық, лексика-фразеологиялық, оның ішінде терминологиялық және ономастикалық ресурстарын зерттеу, қазақ сөз мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін насихаттау ортологиялық және басқа да құралдар арқылы жаңа ғылыми-лингвистикалық білімді тарату бойынша іс-шаралар қарқынды түрде жүргізілетін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы 550 Жарлығымен бекітілген // Жинақ: Мемлекеттік тіл саясаты. – Государственная языковая политика. – Алматы:—Арқас. 2005. – Б. 49-66.-кітап*

2 *Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 29 қазандағы № 1128 қаулысы –<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> [Пайдаланылған уақыты: 15.04.2020]-электронды ресурс*

3 Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы – <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Пайдаланылған уақыты: 15.04.2020]-электронды ресурс

4 Стернин И.А. Что такое лингвистика? – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1987. – 90 с.-кітап

5 Уикипедия ашық энциклопедиясы – <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [Пайдаланылған уақыты:

15.04.2020]-электронды ресурс

6 Чернявская О.С. Социальное пространство: обзор теоретических интерпретаций // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия социальные науки. - №5. – 2008. – С. 329-335.-статья

7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов, Н.Уәли. Он бес томдық. 3-том / Құраст. Б.Сүйерқұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 бет.-сөздік

8 ДаутбекқызыН. —Маскал или —бетпердел? Русизмы в казахском языке. – <https://centrasia.org/newsA.php?st=1581199860> [Пайдаланылған уақыты: 15.04.2020]-электронды ресурс

9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов, Н.Уәли. Он бес томдық. 6-том / Құраст.: Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ.Есенова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 бет.-сөздік

10 Кравченко С.А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь. – М., 2004. – 511 с.-словарь

References:

1 Tilderdi qoldanu men damytudyñ 2001-2010 jylдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2001 jylғы 7 aqпandaғы 550 Jarlyғыmen bekitilgen // Jinaq:

Memleketтік til saiasaty. – Gosudarstvennaia iazykovaia politika. – Almaty:—Arqasll. 2005. – B. 49-66.-kitap

2 Qazaqstan Respublikasynda tilderdi damytu men qoldanudyñ 2011-2020 jylдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Qazaqstan Respublikasy Ükimeiniñ ükimeiniñ 2010 jylғы 29 qazandaғы № 1128 qaulysy –

<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110> [Paidalanylğan uaqyty: 15.04.2020]-elektrondy resurs

3 Qazaqstan Respublikasyndaғы til saiasatyn iske asyrudyñ 2020-2025 jylдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Qazaqstan Respublikasy Ükimeiniñ 2019 jylғы 31 jeltosqandaғы № 1045 qaulysy –

<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Paidalanylğan uaqyty: 15.04.2020]-elektrondy resurs

4 Sternin Ğ.A. Chto takoe lingvistika? – Voronej: Ğzdatelstvo Voronejskogo universiteta, 1987. – 90 s.kitap

5 Uikipedia aĞyq ensiklopediasy – <https://kk.wikipedia.org/wiki/> [Paidalanylğan uaqyty: 15.04.2020]elektrondy resurs

6 Chernävskaja O.S. Sosiälnoe prostranstvo: obzor teoreticheskix interpretasi // Vestnik Nijgorodskogo universiteta im. N.Ğ.Lobachevskogo. Seria sosiälnye nauki. - №5. – 2008. – S. 329-335.-stätä

7 Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi. Jalpy redaksiasyn basqarğan A.Ysqaqov, N.Uäli. On bes tomdyq. 3-tom / Qūrast. B.Süierqūlova, T.Janūzaq, O.Jūbaeva jāne t.b. – Almaty, 2011. – 744 bet.-sözdik

8 DautbekkyzyN. —Maskal ili —betperdel? Rusizmy v kazahskom iazyke. – <https://centrasia.org/newsA.php?st=1581199860> [Paidalanylğan uaqyty: 15.04.2020]-elektrondy resurs

9 Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi. Jalpy redaksiasyn basqarğan A.Ysqaqov, N.Uäli. On bes tomdyq. 6-tom / Qūrast.: J.Qoñyratbaeva, Ğ.Qaliev, Q.Esenova jāne t.b. – Almaty, 2011. – 752 bet.-sözdik

10 Kravchenko S.A. Sosiologicheski ensiklopedicheski rusko-angliski slovär. – M., 2004. – 511 s.-slovär